

Ўрта Осиёнинг ўтрок дехкончилик ҳудудларини ўраб турувчи тоғли, чўл ва дашт ҳудудларда яшаган кавмлар орасида ўғуз (гуз), карлук, кипчок, тўккизгуз, кимок ва бошқа туркий уруғлар катта ўрин тутганлар.

Араб манбаларида эътироф этилишича, IX–X асрларда Мовароуннахр ва Хоразмнинг шимолий ва шимоли-ғарбий ҳудудларида асосан ўғуз қабилалари яшаганлар. Уларнинг тиллари туркий бўлиб, ўз иттифокларига бир қатор уруғ ва қabila вакиллари бирлаштирганлар. Улар дастлаб Иссиқкўл бўйларида ва Сомонийлар Ўрта Осиёда ҳукмронлик қилган даврларда Хоразмнинг шимолий ва ғарбий чегараларида, шунингдек, Сирдарёнинг қуйи хавзасида яшаганлар. IX–X асрларда ўғузлар Орол денгизидан Каспийга қадар “Ўғуз чўли” деб аталган ҳудудларда яшаганлар.

Ўғузлар Ўрта Осиёга IX асрда кириб келганлар. Бу даврда улар Сирдарёнинг қуйи ва ўрта оқимларида, Устюртнинг шимолий Эмба ва Ёйик оралигида яшаганлар. Кейинчалик ўғуз номи бир қатор ўғуз бўлмаган халқларга нисбатан таркаган. Айрим бошқа қабилалар ўғузлар иттифоқига қирган бўлсалар-да, ўз тилларини ва ўзига хосликларини сақлаб қолганлар. М. Кошғарийнинг маълумотича, айрим ўғуз қабилалари, масалан, қойлар ўзларининг махсус лисоний белгиларини сақлаб қолганлар.

Ўғузлар кўчманчи туркий қабилалар конфедерациясини ташкил этганлар, уларнинг қелиб қиқиши Олтой ва Жанубий Сибир билан боғлиқ. Ал-Марвазийнинг ёзишича, гузлар мусулмон мамлакатлар билан алоқа ўрнатганларидан сўнг уларнинг айримлари исломни қабул қилганлар ва улар туркмонлар деб аталганлар. Кейинчалик улар ва ислом динини қабул қилмаганлар ўртасида уруш бошланган ва охир-оқибат мусулмонлар устунликка эриша бошлаганлар, динсизларни сиқиб қиқарганлар. Динсизлар Хоразмни тарқ этиб, бажанаклар ерига қориб қойлашганлар. Туркмонлар эса жуда ислом мамлакатлари бўлаб тарқаб қетганлар ва улар ўзларининг ижобий хусусиятларини намоён этиб, бу ҳудудларнинг жуда қаттагина қисмида ҳукмдор ва султонларга айланганлар.

Ўғузларнинг қатта қисми ҳозирги Туркменистон ҳудудида яшовчи халқларни қабт этиб, уларга ўзларининг туркий тилларини қабул қилдирганлар ва улар бу этник қатламда етакчи қиёсий ўринни эгаллаб, ўз генеалогияларини юқори маъвега олиб қиққанлар. Аммо туркманларни ўғузлар билан айнанлаштириш ҳам нотўғридир. Ҳозирча бунга қанда бирор бир исбот топилмаган. Ўғузларни туркман халқи этногенези шаклланиш қараёнидаги массагетлар, дахлар, парфияликлар, марғиёналиклар, эфталийлар, олонлар ва ослар билан бир қатордаги муҳим бир элемент қиқатида олиш мумкин. Шундай бўлса-да, уларнинг туркманларнинг этник шаклланишидаги қилини қасайтириб қўрсатиш ҳам мақсадга мувофиқ эмас. Ўғузлар 24 қабila номларининг 8 қаси ҳозирги туркманлар қабилавий тарқибида ва 10 қаси туркманларнинг уруғ номларида қаскланиб қолган. Бу ерда миллионлаб туркий оилаларни Яқин ва Ўрта Шарқ томон етаклаган Салжукийлар қаврининг аҳамиятига тўғри баҳо қериш қерак. Яқин ва Ўрта Шарққа миграция қилган туркийлар иқида ўғуз-салжук элементлари доминант эди.

Ўғуз қабилалари иқида қиниклар шубҳасиз қатта ўрин эгаллаганлар. Ҳужжатларда шунингдек афшор (авшор), солур, бойундур, қабилаларнинг ҳам қатта таъсири уруғлар эканлиги айтилади. Ўғузларнинг ҳаммаси ҳам кўчманчи бўлмаганлар. Уларнинг қаттагина қисми Сирдарё қуйи ва ўрта оқимларидаги шаҳар ва қишлоқларда ўтрок қаёт

кечирганлар. Манбаларда ўғузлар бир катор бошка туркий уруглар билан Янгикент, Жанд, Риботот, Ашнос, Корачук, Сигнок, Саброн, Ўзкенд, Ясси, Сутканд, Карнок каби шаҳарларда яшаганликлари айтилади.

Авфий ўзининг “Жомеъ ул-хикоят” асарида” ёзишича, ўғузларнинг бир қисмини гуз, бир қисмини айгурлар дерлар. Уларнинг бир қисми Хоразм ерларида яшайдилар. Уларнинг ўлкаларида ислом байроғи ўрнатилгач, мусулмон бўлганлар. Улар исломни жорий этдилар. Кейин буларга кофир аскарлари хужум қилди. Уларни ўз ерларидан сиқиб чиқардилар, улар ислом шаҳарларига қараб юрдилар. Буларни ислом ўлкаларида турклар деб атадилар (туркон). Ислом ўлкаларида куч-қувват ва ҳокимиятга эришдилар. Чағри тегин ҳукмдор бўлганда исён қўтардилар. Аскарлари ҳукмдор бўлиб жаҳонни забт этдилар.

М. Кошгарий факатгина ўғузларнинг майда уругларини ҳам ёзган, чунки унинг замонида ўғузларнинг маънави анча кучли бўлган. Унинг ёзишича, ўғуз туркларнинг бир қабиласидир. Туркманлар уларга қиради. Улар 22 уругдирлар. Хар бир жамоанинг хайвон суратидаги алоғида тамғаси бор. Улар бир- бирларини шу тамғалар орқали танийдилар. Бу қабилалар киниклар, қойиглар, боёндурлар, иполар, солгурлар, афшорлар, бегтидилар, бекдузлар, боётлар, ёзгирлар, аймурлар, қорабулуклар, олқабулуклар, игдорлар, юдигерлар, тутиркалар, улаюндулуклар, тукарлар, бижанаклар, жуводдорлар, жабдилар, жаруклуклар. Ўғузларнинг катта қисми XII асрда Хуросон ва Яқин Шарққа қараб қўчган бўлсалар-да, уларнинг кичик жамоалари аввалги маконларида яъни, Хоразм атрофлари ва ҳозирги Жанубий Қозғистон ҳудудида қолганлар. Жумладан, ал-Масъудийнинг ёзишича, Ман қишлоғ – ўғуз ўлкасидаги бир жой номи .

Ўғузлар исломга қирганларидан кейин от қўшти тановул қилишни тўхтатганлар, бунга сабаб ҳанафий маъзаби томонидан от қўшти маърух этилгани эди.

Ўғузларда исломдан аввалги дин одамлари қом (шомон) деб аталган ва аслида шомон сўзи тунгусча бўлиб, туркийларда деярли қўлланилмаган. Ибн Фазлон ўғузлар ҳудуди тангри дейишларини хабар берган . Шунингдек, ўғузларда ҳудудга нисбатан Боёт ва Уган сўзлари ҳам қўлланилган. Қомлар ота унвони билан аталганлар. Масалан: Қўркут ота, Занги ота каби. У қомларда отани қанг деганлар. XIII асрга қелиб эса ота ўрнига бобо қалимаси ҳам қўлланила бошлайди . Туркий қабилаларнинг шомонларнинг илохий қуч соҳиби бўлиб, ноёб қобилиятларга эга эканликларига ишонганлар ва уларнинг олдида катта бир қўркув ва ҳурмат ҳиссини туйганлар. XI асрга қелиб ўғузларнинг Қора денгиз бўйларида қўчган кичик бир қисмидан бошка ҳаммалари мусулмон эдилар.

Қуйи Сайхун (Сирдарё) бўйларида IX асрда ўғузларнинг катта бир давлатлари бўлган ва қўшни давлатлар уларнинг қучидан хайикканлар. Аббосий халифаси Муътасимнинг Шарқий вилоятлар бўйича ноиблари Абдуллох б. Тохир 838 йил ўғузларга қарши урушга отлангани ҳам уларнинг ўша пайтдаги қуч-қудратидан қалолат беради. Ўғузларнинг етакчилари йабуғу деб аталган. Йабуғуларнинг ноиблари қўл эркин деб аталганлар. Бу эски бир унвон ҳисобланган ва Гарбий Қўк Турк императорлиги даврида Иссиққўлнинг қарбидаги Чуй ва Талас қарёлари орасида яшаган беш қабилла шу унвонга эга бўлганлар. Ўғузларнинг фольклор жанрларида уларнинг аввалги ватанлари Иссиққўл бўлганлиги ҳам айтилади. Қўлэрқиндан сўнгра субошилар турган (ўрда қўмондони, эски туркчада су

ўрда, кўшин маъносида келган).

Йабгуларнинг човушлари (ёварлар, ташрифотчилар) ва бекчилари (хос кўрикчилари) бўлган. Уларнинг мухрдорлари туграк деб аталган .

536 йили Султон Санжарнинг кўшини ичида карлуклар (каргаллар) ва турк-гузлар деган туркларнинг уруглари бор эди. Гузлар ҳам иккига бўлинганлар, учўк ва бўзўк (бурук) .

Ўғуз-ябгу давлатида, шунингдек, тархон, йинол, йинонч каби унвонларга эга бўлган аслзодалар ҳам бўлган. Яна билга, улуг, кутлуг, алп каби унвонлар ҳам учрайди.

Йабгуларнинг давлат мухрлари бир ёй ва уч ўкдан иборат эди. Аслида ёй 24 уругдан бўзўкларнинг, уч ўк эса учўкларнинг тимсоли бўлган .

Ўғузларнинг шимолий чегараларида кипчоклар яшаганлар. Бажаноклар эса кипчокларга кўшни бўлганлар. Шунингдек, кипчокларнинг шаркий, ўғузларнинг шимоли-шаркий томонида кимоклар яшаганлар. Фаргона ва Шошнинг ўзида ҳам, атроф минтакаларида ҳам туркий элатлар яшаганлар. Масалан, Шош ва Фаргона чегараларида карлуклар ва уларга иттифокдош бўлган чигил, ягмо, хазлаж, аргу, тухси ва бошкалар яшаганлар. Корахоний Арслонхоннинг туркий гузлардан ҳам кўшини бўлган. Корахонийлар кўшини вакти-вакти билан Хуросонга талончилик юришлари қилиб турардилар. Зикр этилган туркий гузлар икки тоифадан иборат эдилар. Улардан бири ачак бўлиб, уларнинг амирлари Туги ибн Додбек эди. Бошка кабила барок деб аталиб, амирлари Каргут ибн Абд ал-Хамид эди .

Ибн ал-Асирнинг маълумотича, 383 йили Шихоб ад-давла Хорун ибн Сулаймон Илок (Бугрохон ат-Туркий номи билан машхур бўлган) Бухоро хукмдорига айланди. Кошгар ва Болосогун ҳам Хитойга қадар унинг мулки эди . Бугрохон Бухорони тарк этганда унинг қолдириб кетган кўшини маҳаллий аҳоли томонидан таланди. Нух ибн Мансур Бухорони қўлга киритиб, унда жойлашиб олганидан сўнг, Бугрохон оғир касалга чалинди. Бу талончиликда маҳаллий аҳолига турк гузлар ёрдам бердилар . Турк ўғузлар у билан бирлашиб, Бугрохоннинг жангчиларини қириб ташладилар ва мулкларини таладилар. Бугрохон йўлда вафот этди. Бугрохон вафот этгач, унинг халқи ўз кўргонларига тарқаб кетди. Бугрохон ҳудудий киши бўлиб, шундайлигача умрининг охиригача яшади.

Бугрохон вафот этгача Илигхон турк дунёсининг подшоҳига айланди . Бу ерда Бухоро атрофларида ҳам турк гузлар яшаганликлари ҳақидаги маълумот диққатга сазовордир. Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, ўғузлар IX–XII асрларда таъсирли қабилалардан бири бўлганлар. Бу даврга келиб, ўғузлар сиёсий иттифоқи тарқаб кетган бўлса-да, этнографик гуруҳлар тарзида мавжуд бўлганлар. Улар Ўрта Осиё, Хуросон ҳудудларида жамоалар тарзида яшаганлар ва бу ҳудуддаги халқларнинг этник шаклланишида катта ўрин тутганлар. Хоразм, Қорақалпоғистон ва Чимкент, қисман Тошкент вилояти ўзбекларининг этногенезида ўғузларнинг таъсири мавжуд.

Х. МАМАДАЛИЕВ

ЎзР ФА Тарих институти к.и.х.